

MAGYAR AFRIKA TÁRSASÁG
AFRICAN-HUNGARIAN UNION

AHU MAGYAR AFRIKA-TUDÁS TÁR
AHU HUNGARIAN AFRICA-KNOWLEDGE DATABASE

SÁRKÁNY, Mihály

Kávé és földtulajdon a kikujuknál / Coffee and Land Ownership among the Kikuyu

Eredeti közlés /Original publication:

in: Hála József – Szarvas Zsuzsa – Szilágyi Miklós szerk.: *Számadó*. Tanulmányok Paládi-Kovács Attila tiszteletére, 2001, Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézet, 171–177. old.

Elektronikus újraközlés/Electronic republication:

AHU MAGYAR AFRIKA-TUDÁS TÁR – 000.001.979

Dátum/Date: 2017. február / February 8.

filename: sarkany_2001_Kave

Az elektronikus újraközlést előkészítette

/The electronic republication prepared by:

B. WALLNER, Erika és/and BIERNACZKY, Szilárd

Hivatkozás erre a dokumentumra/Cite this document

SÁRKÁNY, Mihály: Kávé és földtulajdon a kikujuknál / Coffee and Land Ownership among the Kikuyu, *AHU MATT*, 2017, **pp. 1–11. old.**, No. 000.001.979, <http://afrikatudastar.hu>

Eredeti forrás megtalálható/The original source is available:

Közkönyvtárakban / In public libraries

Kulcsszavak/Key words

Magyar Afrika-kutatás, hagyományos földtulajdoni rendszer a kenyai kikujuknál, a kávé mezőgazdaság megjelenése és fejlődése a kikujuk földjén, a kávétermelés helye és szerepe a kikujuk mai családi és közösségi életében
African studies in Hungary, traditional land ownership system among Kenyan Kikuyu, appearance and development of coffee farming in the land of

the Kikuyu, place and role of the coffee production in today's Kikuyu family and community life

AZ ELSŐ MAGYAR, SZABAD FELHASZNÁLÁSÚ, ELEKTRONIKUS, ÁGAZATI SZAKMAI KÖNYV-, TANULMÁNY-, CIKK- DOKUMENTUM- és ADAT-TÁR/THE FIRST HUNGARIAN FREE ELECTRONIC SECTORAL PROFESSIONAL DATABASE FOR BOOKS, STUDIES, COMMUNICATIONS, DOCUMENTS AND INFORMATIONS

* magyar és idegen – angol, francia, német, orosz, spanyol, olasz és szükség szerint más – nyelveken készült publikációk elektronikus könyvtára/
writings in Hungarian and foreign – English, French, German, Russian, Spanish, Italian and other – languages

* az adattárban elhelyezett tartalmak szabad megközelítésűek, de olvasásuk vagy letöltésük regisztrációhoz kötött/the materials in the database are free but access or downloading are subject to registration

* Az Afrikai Magyar Egyesület non-profit civil szervezet, amely az oktatók, kutatók, diákok és érdeklődők számára hozta létre ezt az elektronikus adattári szolgáltatását, amelynek célja kettős, mindenekelőtt sokoldalú és gazdag anyagú ismeretekkel elősegíteni a magyar afrikanisztikai kutatásokat, illetve ismeret-igényt, másrészt feltárni az afrikai témájú hazai publikációs tevékenységet teljes dimenziójában a kezdetektől máig./The African-Hungarian Union is a non-profit organisation that has created this electronic database for lecturers, researchers, students and for those interested. The purpose of this database is twofold; on the one hand, we want to enrich the research of Hungarian Africa studies with versatile and plentiful information, on the other hand, we are planning to discover Hungarian publications with African themes in its entirety from the beginning until the present day.

KÁVÉ ÉS FÖLDTULAJDON A KIKUJUKNÁL¹

SÁRKÁNY, Mihály

(in: Hála József – Szarvas Zsuzsa – Szilágyi Miklós szerk.: *Számadó. Tanulmányok Paládi-Kovács Attila tiszteletére*, 2001, Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézet, 171–177. old. --- Újabb kiadása: in: Kézdi Nagy Géza szerk.: *A magyar kulturális antropológia története*, 2008, Budapest: Nyitott Könyvműhely, 549–555. old.)

1993-ban és 1995-ben, amikor a kávétermesztés visszaesésének okait vizsgáltam Kenyában kikujuk lakta településeken Nyeri Districtben (főként Kirimukuyu location résztelepülésein, Ngandu és Rititi sublocationben, valamint Mukurweini város környékén), figyelmem szükségképpen kiterjedt a földtulajdonra is.² Hiszen a kávécserje hosszú életű növény, termést először az ültetést követő harmadik évben hoz, hogy utána évtizedeken át teremjen, a kávéültetvények létesítése ezért elképzelhetetlen a föld tartós birtoklásának szavatolása nélkül, s annak zavara is a termelés visszaesésével járhat.

¹ Eredeti megjelenés helye: Hála József – Szarvas Zsuzsa – Szilágyi Miklós szerk.: *Számadó. Tanulmányok Paládi-Kovács Attila tiszteletére*, Budapest, 2001, MTA Néprajzi Kutatóintézet, 171–177. old.

² A kutatást az Institut Francais de Recherche en Afrique (Nairobi) támogatása tette lehetővé, amelyért köszönettel tartozom az intézmény akkori igazgatójának, Colette Le Cour Grandmaisonnak. Az anyaggyűjtés pedig lehetetlen lett volna tolmácsom és barátom Richard Muriuki Mathenge segítségével. – Ebben a rövid írásban nem kívánok behatóan foglalkozni a kenyai közigazgatási rendszer ismertetésével, ezért nem fordítottam le a közigazgatási egységek angol elnevezését. Jelen pillanatban elég lehet a nagyságrendek érzékeltetése. Kirimukuyu lakóinak száma kb. 20 000 fő, Ngandu sublocationé kb. 5000 fő, Rititié kb. 800 fő. Egész Kirimukyunak van egy *chieffe* (főnök), Ngandunak egy *sub-chieffe*, aki egyben Rititi fölött is regnál, Rititi élén viszont már nem áll állami hivatalnok, elismert tekintélyei a faluöreg, ezért Rititit nevezem a falunak a továbbiakban. Jóllehet falvakba telepítették össze a kikuju népséget az 1950-es években, amely ma 4,5 millió főre tehető (Calas 1944, 19. old.), a sűrűn lakott táj mégis inkább szórványtelepülés képét nyújtja, ahol a falvak között nem mindig húzódnak világos határok.

Nehéz olyan afrikai népet találni, amelynek a föld birtoklására vonatkozó hagyományos, gyarmatosítást megelőző képzetét oly alaposan ismernénk, mint a kikujukat. Köszönhető ez elsősorban Jomo Kenyattának, aki nem csupán gyermekkori emlékeiből, hagyományok őrzőjeként ismerte meg a tulajdonviszonyokat, hanem az 1920-as években a gyarmatosító szándékkal szemben, különböző fórumokon képviselve a kikujuk ügyét, alaposan elmélyedt a viszonyok értelmezésében is.

Leírása szerint³ a hagyományos földbirtokló társadalmi egység a család (*mbari*,⁴ a szó egyaránt jelent családot és ágazatot, ágazattörődéket), kifejezve azt a tényt, hogy a kikujuk leszármazási áganként szállták meg lakóterületüket, s a leszármazási kapcsolatban álló családok egymás mellett megtelepedve alakították ki szórványtelepüléseiket a hegyes-völgyes magasföldön. A család első foglalással keletkezett birtokjoga azonban egy férfiben, a családfőben, a *muramatiban* testesült meg, aki mintegy őrzője, működtetője, gyarapítója és képviselője volt a családi vagyonnak. Nem volt több joga a föld használatára, mint testvéreinek, illetve azok szülőanyjának, de hozzájárulásukkal ő engedélyezhette a *mbari* föld egy részének megművelését, vagy a csupán művelési joggal bíró *muhoiok*nak, vagy a művelési jog mellett kunyhó építésére is jogosult *muthamik*nak, akik lehetnek szegény rokonok és nem rokonok egyaránt, sőt, kikerülhettek a sógorok köréből is, nevük ebben az esetben *muthoni* volt. A művelési és esetleg kunyhóépítési joggal rendelkezők nem fizettek bért, csupán az előbbi kategóriába tartozók, a nekik juttatott földön termelt cukornád levéből erjesztett *muratinát* adtak a *muramatinak*, a *muthamik* pedig mind *muratinát*, mind egyszerűbb sörféleséget, búzát, ha készítettek, és segíteniük kellett a háznál és az állatok állásainak építésénél.⁵ Ezek a jogok azonban időlegesek voltak, a *muramati* felszólítására az érintetteknek el kellett hagyniuk a földet. Amennyiben ezt nem tették meg, a falutanács, a *kiama*, határozott felőlük, és nem az ő javukra hoztak döntéseket. Ez volt a testvérek közötti viták fóruma is, amely végződhetett azzal, hogy az alkalmatlan *muramati* magára maradt. A *muramati* tisztséget általában a legidősebb fiú örökölte, kivéve, ha

³ Kenyatta 1938, 20–41. old.

⁴ A kikuju szavakat fonetikusán írtam át.

⁵ A kikuju erjesztett italokról áttekintően lásd Sárkány 1997.

sokkal rátermettebb akadt a családban, s ebben az ítéletben egyetértés mutatkozott.

Emellett a közösségi tulajdon – magánbirtoklás – egyéni földhasználati rendszer mellett, amely a törzsi társadalmak többségének sajátja, Kenyatta megemlékezik az egyéni földbirtoklásnak arról az esetéről is, amely fölött nem gyakorolt ellenőrzést a *kiama*. Ezt a *mwene ng'undo* vagy *githaka* (a föld, illetve a birtok ura) fogalom fejezte ki. Ebbe a pozícióba föld megvásárlása (például ndorobo vadászoktól megvásárlása), első foglalás vagy más egyénileg birtokolt földjének megöröklése révén lehetett kerülni, és a saját földön az előbb említett művelési, kunyhóépítési jogokat ugyancsak át lehetett másoknak engedni. Kenyatta az ilyen egyéni tulajdon elterjedésére a déli, Nairobihoz közeli területről, Kiambuból hozza a példát, amit azzal magyaráz, hogy az északabbi területeken, Nyeriben és Murangában nincsenek ndorobók.⁶ Valójában a kikujuk ott sem lakatlan területre érkeztek, miként az is kétséges, hogy a ndorobo gyűjtőnév és a vadászcsoportokról fennmaradt egyéb elnevezések (athi, maitho/maitha a ciana, gomba) valójában kiket fedtek,⁷ így a magyarázat aligha kielégítő. Mindenesetre a ndorobóktól való földszerzés részletes leírása Leakeytől arra vall, hogy a földvásárlás erősen társadalmiasított esemény volt: a ndorobo eladó megőrizte gyűjtögetési és vadászati jogait, cserébe pedig még adoptálódott is a vevő családjába szertartásosan, azaz nem fenyegették egymást a jövőben.⁸ A történeti következmény azonban egyértelmű: a vadászok eltűntek a kikujuk lakta tájról.

Jóllehet a terminológia bősége – Kenyatta még további eshetőségeket is megemlít – így is a birtoklás és használat kifinomult szabályozását mutatja, valójában a helyzet az eddig felvázoltnál is bonyolultabb volt. A földet ugyanis ténylegesen jórészt a nők művelték meg, a férfiak a rendelkezésükre álló földet feleségüknek adták át, aki arra úgy tekintett, mint sajátjára. A többnejű családban a feleség a maga által művelt földet „az én kertem”-nek, a többi feleség által művelt földet a „mi földünk”-nek nevezte, miként a család kezében lévő meg nem művelt területet is, amelyre a férj „az én földem” kitéltet alkal-

⁶ Kenyatta 1938, 28. old.

⁷ Muriuki 1974, 36–46. old.

⁸ A földvásárlás és az azt kísérő szertartások alapos leírásával szolgál Leakey 1977/1, 93–108. old.

mazta. Ennek a helyzetnek a folyománya, hogy az elhunyt férj özvegye a férjtől kapott földről nem volt elmozdítható.⁹

Az egyes családok, illetve egyének kezében lévő földek határát a falutanács, a *kiama* tagjai ismerték pontosan, akik részt vettek a szer-tartáson, amely minden földeladást kísért.

Ez a rendszer egyszerre volt flexibilis és szilárd. Az öröklés rendszerre folyamatossá tette a család birtoklását ugyanazon a területen, ugyanakkor a családméret növekedésével vagy csökkenésével lehetséges volt a szétválás, illetve munkáskezek biztosítása, rászoruló átmeneti megsegítése mindaddig, amíg a kikuju társadalom ellenállhatatlan expanzív erővel szorított ki, olvasztott magába másokat az általa a 18–19. században megszállt térségben, a Kenya-hegy, a Nyandarua-hegység (Aberdeer-hegység), az Ol Doinyo Sabok és a Ngongdombok alkotta négyszögben,¹⁰ vagyis az angolok megjelenéséig.¹¹

Ebben a földbirtoklási rendszerben elképzelhető volt a kávécserejék elültetése is, s hogy a századfordulón meginduló kávétermesztés Kenyában sokáig a fehérek privilégiuma maradt, az nem a földbirtokviszonyokból, hanem a gyarmati uralmi viszonyokból következett. Ahogyan J. K. Maitha megállapítja:

„Voltaképpen elmondható, hogy 1954-ig az európaiak monopolizálták az iparágat.”¹²

⁹ Kenyatta 1938, 30. old.

¹⁰ Itt nem kívánok elmélyedni a kikuju vándorlások történetében, amelyet alaposan feldolgozott Godfrey Muriuki (1974, 37–109. old.), nem feledkezve meg az egyes népek közötti hadakozásról sem.

¹¹ Kenyatta bemutatását megerősítik más leírások is, csak kevésbé összefogott módon, néhány részlettel azonban tovább gazdagítva a képet. Volt lehetőség például, föld elzálogosítására (Leakey 1977/1, 126–127. old.).

¹² A kenyai kávétermesztés kezdeteiről alapos áttekintést ad Hill (1956, 4–7. old.). Tőle tudjuk, hogy az 1890-es években különböző missziókon kísérleteztek a kávé bevezetésével, sikertelenül. 1901-ben a Szent Ágoston Misszió kikuju területen kezdte meg a valószínűleg Réunion (Bourbon)-szigetről behozott kávécserejék ültetését, amelyek a kenyai kávé bázisát jelentették, s a fehér telepesek ültetvényein szaporodtak tovább. Afrikaiaknak azonban csak 1937-ben engedélyezték kávé ültetését, és csak két területen, Nyanza Province-ban és a Central Province-ban (Mathia 1974, 23–24. old.). Utóbbi már kikujuk lakta terület.

Az 1940-es évek végén azonban már akadtak kikuju kávétermesztők az általam bejárt falvakban is. Az 1928-ban született Gerard Wachira Waikumbi, Rititi falu három faluöregjének egyike szerint 1949-ben már volt kávéültetvény Ngandu sublocationben, amelynek Rititi része. Három birtokost is megnevezett, akiknek volt kávéültetvénye, földjük méretét is megadva. Az ültetvények terjedését azonban megszakította az 1952-ben kitört Mau-Mau-felkelés, a kikujuk szabadságharca, amelynek szerepe volt a Kenya fejlesztését célzó Swynnerton-terv kidolgozásában 1954-ben. Ennek egyik, igen lényeges pontja a földek regisztrációja, nevesítése, azaz a magántulajdon bevezetése volt az afrikaiak lakta területeken is. Ezt az elképzelést végül az önállóvá vált Kenyában vitték át a gyakorlatba tömegméretekben,¹³ de hatása tüstént jelentkezett, éspedig éppen a kávéültetvények szaporodásával a kisbirtokokon.¹⁴

Az tehát bizonyítottnak látszik, hogy a földmagántulajdon bevezetése, egyéb tényezők mellett (előbb a fehér telepesek felhagyta a kávétermesztés monopolizálásával, majd az önálló kenyai állam pedig kimondottan szorgalmazta a fontos exporttermék előállítását), határozottan elősegítette a kávétermesztés elterjedését.

Ma a kikuju gazdák tulajdonjogát telekkönyvbe jegyzik be, van átíratás, illetékekkel is jár. Hogyan érvényesül azonban a magántulajdon?

Erre vonatkozóan adatokat gyűjtöttem mind elmélyült beszélgetések és megfigyelések során, mind egy rövid, 164 családtól felgyűjtött kérdőív segítségével, amelynek egyik kérdéscsoportja a földtulajdonra vonatkozott.

Kérdésemre, hogy ki a tulajdonos, mindig egyértelmű választ kaptam. Az esetek túlnyomó többségében egy élő családfőt neveztek meg tulajdonosként.

Akadtt azonban válasz, amely sok évvel korábban elhunyt apát, nagyapát jelölt meg tulajdonosként, akinek fiai vagy unokái nem osztották szét a birtokot egymás között hivatalosan, jóllehet, elkülönülten művelték meg.

Az apai „erő” ilyen továbbélésének esetével nem csupán a földtulajdonra vonatkozóan találkoztam. Megismertem egy fiatalembert, akinek (édes)apja az ő születése előtt nyolc évvel elhunyt. Anyja és

¹³ Lofchie 1989, 153. old.

¹⁴ Maitha 1974, 25–26. old.

bátyjai azonban nem haboztak azon apa fiának tekinteni őt is, és ebben senki nem talált semmi kivetnivalót.

Voltak válaszok, amelyekben tulajdonosként az anyát jelölte meg a válaszadó, jöllehet anyákat nemigen regisztrálnak tulajdonosként a földhivatalban.

Az említett lehetőségek különösen szép példájával szolgált az a család, amelynél laktam. A nagymamának, akivel egy házban éltem, két fia volt. Az idősebb, akit mintegy *muramatinak* tekinthettünk volna, sikeres sofőr volt, ezért két különböző helységben is földet vásárolt az örökölt családi földön kívül, amelynek egy részét átengedte fivérének megművelésre. Az idősebb fivér azonban meghalt, és felnőtt fiai voltak. A legidősebb fiú apja örökébe léphetett volna, ám öccse tanultabb és talán erőszakosabb természet lévén, úgy viselkedett, mintha ő volna az igazi, aki apja családfői pozíciójára igényt tarthat. Az apánál ifjabb fivér, aki a fiúknak nem csupán apja lehetett volna, de akit ők nekem, mint „kisebbik apjukat” mutattak be, meg sem kísérelte, hogy ő álljon az idősebb fivér helyére. Megelégedett annak a földnek a művelésével, amelyet még fivére juttatott neki, jöllehet családja egyre nőtt, már öt gyermeke volt, s felesége érezhetően többre vágyott.

Az idősebb, elhunyt fivérnek hét gyermeke volt, köztük egy leány, aki már férjhez ment. A megözvegyült feleség vezette a háztartást és egy kenyéren (helyesebb *ugalin*, azaz puliszkán, lévén ez a fő táplálék) élt vele elhunyt férjének anyja, a nagymama, akivel laktam, s aki olykor magának is főzött. Az özvegy keményen dolgozott, napszámba járt, és egy percig sem tette kétségessé, hogy minden a családba tartozó föld fölött ő mondja ki az utolsó szót, nem a fiai. A távol levő földeket bérbe adta, s a bérleti díjat ő szedte be, miként a kis vendéglő után is, amelyet Nairobiban birtokolt a család, de ott dolgozó tagjai a bérleti díjat elvitték anyjuknak, és saját keresetükből próbáltak megélni. A széttagoltság ellenére több év nem volt elegendő ahhoz, hogy az ifjabb fivér és az idősebb fivér családja között törvényesen is megoszszák a birtokot.

Ebben a helyzetben külön figyelmet érdemelt az 1993-ban hetvenhét éves nagymama, akinek „saját jogon”, azaz régen elhunyt férje után volt egy kis, senki által nem vitatott földdarabja. Ennek megművelésében mindenki segített, még más háztartásokban lakó rokonok is, például kávészedéskor, miként ő is besegített idősebb fia megözvegyült feleségének munkájába. Azt azonban világosan számon tartotta,

hogy melyik az ő földdarabja, s hogy azzal ő rendelkezik, így egyszer kedveskedve kijelentette, hogy építhetek kunyhót a földjén, ha akarok.

Tanulságos a kávécserjék tulajdonjoga is.

Kávécserjét mindig a férfiak ültetnek, maga a művelet férfimunka, a vele járó költséget ők keresik meg. A kávécserjék azonban szintén „nevesítve” vannak, mint a föld, mert egy szövetkezettől származnak, egy szövetkezethez kötődik általuk a tulajdonosuk. A kávéültetvényen végzett munkák többsége azonban női munka éppúgy, mint a növénytermesztés hagyományos ágazataiban, amelyek céljára a férfiek a földet átengedik feleségüknek. A kávécserje esetében ez úgy jelentkezik, hogy nemcsak a földet adják mintegy oda a feleségeknek, de a kávécserjéket is a többség, bár nem mindenki, felesége nevére íratja. Igaz, ezzel a felelősséget is áthárítja: Kenyában ugyanis tilos kivágni az elültetett kávécserjét.

Van még egy különös vonása a földmagántulajdon számomartartásának a kikujuk körében. A hivatalos földnyilvántartás ellenére ugyanis földvitákban továbbra is a végső fórum a faluöregek tanácsa, akik, miként egykor, minden határt pontosan ismernek, minden földeladásnál jelen vannak. Ennek a tanácsnak a tagjait nem a felettes hatóság nevezi ki, és nem is a falubeliek választják, hanem ha egyikük elhalálozik, a másik kettő választja ki a faluban élők közül azt, akit maga mellé vesz jó megfigyelőképességére, emlékezőtehetségére figyelve.

Mindezek a viszonyok nem változtatják meg természetesen a kávétermesztés feltételeinek biztonságát, nem magyarázzák meg a termelés visszaesését. Inkább veszélyeztetni azt a birtokok szétagprózódása, az üzemméret csökkenése. Adataim szerint egyre kevesebb családnak van esélye arra, hogy pusztán földbirtokából megéljen, s ugyanakkor azok nem támasztják alá azt a mások által jelzett tendenciát, hogy a földek néhány tulajdonos kezében halmozódnának fel, ami nem zárja ki annak lehetőségét, hogy ez előfordulhatott más, ugyancsak kikujuk lakta területen.¹⁵ A kapott válaszok inkább amellet szólnak, hogy a magántulajdon nyújtotta jogbiztonságot kihasználva mindenki, aki tud, igyekszik kis földdarabokat vásárolni, akár távolabbi területeken is, művelését egyelőre el sem kezdve, mintegy a család jövőjének biztosítékaként. Ezt mutatja a tapasztalat.

A magántulajdon írásban rögzítése ugyanis együtt járt a földek tagosításával és az áttekinthető, ellenőrizhető, utak mentén elrendezett

¹⁵ Emellet érvel többek álláspontját ismertette Droz (1999, 281. old.).

falvak kialakításával az 1950-es évek második felében. Ez a rendezés azzal a következménnyel járt, hogy a földnélkülieknek erősen csökkentek a megélhetési forrásai. Kevés esélyük adódhatott ugyanis, hogy mástól, akinek több tagban lévő földjein korábban esetleg művelési jogot nyertek, újra megkapják ezt a lehetőséget.¹⁶ Helyette széleskörűen elterjedt a bérmunka, a napszámba járás. A gyorsan növekvő népesség foglalkozási gondjait azonban ez sem oldotta meg helyben, s a külső szemlélő számára nyilvánvaló a társadalmi polarizáció, de nem a kiemelkedők látványos vagyonthalmozása, hanem a szegénység nyilvánvalósága következtében.

A probléma szempontjából tehát, amelyre választ kerestem, a tulajdonviszonyok minőségi elemei, jellege, nem bírnak jelentőséggel. A mai állapotok megismerése azonban nem volt haszontalan, mert arra vallanak, hogy a föld tulajdonlására, birtoklására és használatára vonatkozó, a magántulajdont megelőző elképzelések korántsem mosódtak ki a gondolatvilágból, s szükség esetén a gyakorlat is ezekhez igazodik, nem csupán az új szabályozáshoz, amelynek következetes érvényesítése a társadalmat összekötő szálak egy részének elszakításával járna, s az amúgy is szerény életvitelt még a szűk családi–rokoni körön belül is feszültségekkel terhelné meg. Így viszont a tulajdonnal kapcsolatosan is elmondható, hogy a kikujuk „két világ gyermekei”,¹⁷ amelyek között csak fontos értékek feladásával lehet egyértelműen választani.

Felhasznált irodalom

CALAS, Bernhard

- 1994 First conclusions from the 1989 Census: The permanency of the Kenyan demographic tendencies. *IFRA Nairobi Newsletter* 2/1, 15–20. old.

DROZ, Yvan

- 1999 *Migrations kikuyus*. Neuchâtel–Paris: Editions de l'Institut d'ethnologie – Editions de la Maison des sciences de l'Homme.

¹⁶ Sillitoe 1962, 4. old.

¹⁷ Gatheru, 1964, 4. old.

- GATHERU, R. Muco
1972 *Child of Two Worlds. A Kikuyus story.* New York, Mentor Books.
- HILL, M. F.
1956 *Planter's Progress. The Story of Cofee in Kenya.* Nairobi.
- KENYATTA, Jomo
1938 *Facing Mount Kenya.* Nairobi.
- LEAKEY, L. S. B.
1977 *The Southern Kikuyu before 1903.* I–III, London.
- LOFCHIE, Michael F.
1989 *The Policy Factor. Agricultural performance in Kenya and Tanzania.* Nairobi.
- MAITHA, J. K.
1974 *Coffee in the Kenyan Economy: an economist analysis.* Nairobi.
- MURIUKI, Godfrey
1974 *A History of the Kikuyu 1500–1900.* Nairobi.
- SÁRKÁNY Mihály
1997 A mámorító muratina, in: *Morzsák. Tanulmányok Kisbán Eszter tiszteletére*, szerk. Kuti Klára, Budapest, 211–222. old.
- SILLITOE, K. K.
1962 *Local organization in Nyeri. Proceedings of the East African Institute of Social Research Conferences.* Makerere College, Kampala, Uganda. Conference, July 1962. Kampala.